

No Critique.

The Pleasure of Reading and Literary Criticism in Poland

Karol Poręba

ORCID: 0000-0002-3230-7723

(...) we might remind ourselves that criticism is as inevitable as breathing, and that we should be none the worse for articulating what passes in our minds when we read a book and feel an emotion about it, for criticizing our own minds in their work of criticism.

T.S. Eliot, *Tradition and individual talent*

“The pleasure of the text: like Bacon’s simulator, it can say: *never apologize, never explain.*”¹

“In place of a hermeneutics, we need an erotics of art.”²

“If you read to merely understand you should be condemned for blasphemy. You read to experience – it is a deeper, more comprehensive type of understanding.”³

¹ Roland Barthes, *The pleasure of the text*, trans. Richard Miller (New York: Hill and Wang, 1975), 3.

² Susan Sontag, “Against interpretation”, in: *Against interpretation and other essays* (New York: Dell, 1969), 10.

³ Olga Tokarczuk, *Czuły narrator* [Tender narrator] (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2020), 104.

***

I deliberately start by quoting Roland Barthes, Susan Sontag, and Olga Tokarczuk, that is writers and critics who have never or have only marginally engaged in literary criticism. Of course, they have written critical or metacritical texts but, importantly, they often criticize in them professional critics who tend to instrumentalize or judge texts too harshly; they also often criticize sophisticated and unemotional academics who rely on philosophical and theoretical texts, showing little understanding for what they read. If we were to draw a diagram illustrating the number of more or less expressive references to the category of readerly pleasure, it would turn out that they may be most often found in essays, impressions, ephemeral sketches and notes, and, last but not least, in texts whose authors praise literature as experience and argue that sharing their reading experiences with the reader is an important form of literary criticism. In his reviews, Karol Maliszewski refers to emotions more than, for example, Henryk Bereza; respectively, Bereza refers to emotions more in the (draft) reviews of books published posthumously in *Wypiski ostatnie* [Final comments] than in his “proper criticism” published in professional journals.⁴

In this article, I will investigate the category of readerly pleasure (and its variants) in Polish literary criticism. I reconstruct two theories of reading that since the 1960s have become important, if not the most important, points of reference in the perception (and reproduction) of the category of readerly pleasure in Poland, namely those by Roland Barthes and Jan Błoński. Although both theories, often understood in an intuitive way, may appear to be similar, the purpose of this article is not to point out the similarities and differences in the reading practices of both authors but rather to discuss two *a l t e r n a t i v e* traditions that have a profound, yet almost undefinable, impact on contemporary literary criticism. I will not discuss the meaning of the titular category for Polish affective criticism – it is a broad topic that should be discussed in a separate essay. Of course, I am aware that some interpretative essays by, among others, Katarzyna Bojarska, Agnieszka Daukszy, Monika Glosowitz or Ryszard Nycz, that is authors (the list is not complete) whose research may be considered representative of the affective turn in Poland, cannot be clearly distinguished from the wider corpus of literary criticism texts. Therefore, I decided not to comment on the works of literary critics who focus on affective research, mainly because Polish affective research rarely refers to Barthes’s concept of readerly pleasure. Łukasz Żurek notes:

[...] in numerous reconstructions of its [affective research – K.P.] genealogy, no one mentions Roland Barthes’s famous essay *From Work to Text* from 1971. Perhaps it is because this is a classic text, too closely related to poststructuralism – a school from which affective research wants to distance itself. Barthes still enjoys some popularity, but he is cited almost exclusively as the author who coined the terms *punctum* and *neutre*. And no one refers to *Text* (the one that is capitalized) (*The Pleasure of the Text*, which names the key emotion in its title, is also not mentioned).⁵

⁴ Cf. Henryk Bereza, *Wypiski ostatnie. 2004–2012* [Final comments: 2004–2012] vol. 1–2 (Warsaw: Państwowy Instytut Wydawniczy, 2020).

⁵ Łukasz Żurek, “Autonomia znaczenia, nie afektu. Nicholas Brown o dziele sztuki, formie towarowej oraz interpretacji” [Autonomy of meaning, not affect. Nicholas Brown on a work of art, the commodity form and interpretation], paper delivered at the online symposium “Rhetoric of affects V. Affect in theoretical-literary discourse” 30 Nov. 2020. I quote the electronic version of the paper, courtesy of the author.

Regardless of why Barthes's work is not discussed by Polish "affective" literary critics, the reluctance to refer to the category of pleasure should come as no surprise. In *The Pleasure of the Text*, published in 1973, which, together with the essay "From Work to Text," was one of the milestones in the development of his concept of reading, dating back to 1957 and *Mythologies* and culminating in 1977 in *A Lover's Discourse: Fragments*, Barthes wrote:

If I agree to judge a text according to pleasure, I cannot go on to say: this one is good, that bad. No awards, no "critique," for this always implies a tactical aim, a social usage, and frequently an extenuating image-reservoir. I cannot apportion, image that the text is perfectible, ready to enter into a play of normative predicates: it is too much *this*, not enough that; the text (...) can wring from me only this judgment, in no way adjectival: *that's it!* And further still: *that's it for me!*⁶

Indexes in books of literary criticism show that Barthes's name appears in them mostly in the context of readerly pleasure/bliss, especially as regards the justification of subjective judgments. It is as if revealing an emotional approach to the text required each time legitimation in the form of invoking one of the greats of postmodern philosophy. Perhaps this is because Barthes argues that if we enjoy what we read, we are unable to think critically: "No awards, no 'critique.'" Reading for pleasure is for him a practice that resembles erotic pleasure or ritual ecstasy, and not hermeneutics. And wasn't Barthes's famous manifesto meant to be just that – a ritual, a flirtation, a sacrificial offering? The pleasure of not so much reading as of *t e x t*?⁷ It comes as no surprise that pleasure as an affect experienced by a person who professionally analyzes literature was meant to be hidden and considered shameful. Jan Błoński and, three decades later, Michał Paweł Markowski⁸ opposed this trend. The question of pleasure became the subject of debate at the turn of the twentieth and twenty-first centuries.

The quoted passage, although rhetorically efficient, is far from precise, even in Barthes's emotional universe. It is hardly surprising; after all, *The Pleasure of the Text* is composed of fragments, often incompatible passages; it is a manifesto of "emotional" writing – *écriture*. And yet the author of *Mythologies* makes a significant distinction in his works, which allows us to place him in the greater context of French post-war philosophy and critics such as Jacques Lacan, Georges Bataille and Julia Kristeva. Referring to psychoanalysis, Barthes distinguishes between "pleasure" (*plaisir*) and "bliss" (*jouissance*); the latter, for Lacan, concerned primarily transgressive experiences (and therefore exceeded the principle of pleasure; Lacan wrote that "jouissance is suffering"⁹) and, generally speaking, it was not subject to subjective control.¹⁰

⁶ Barthes, *The Pleasure of the Text*, 13.

⁷ Barthes, *The Pleasure of the Text*, 9–11. For more on the understanding of the term "Text" in Barthes's philosophy, see: Roland Barthes, "From Work to Text", in: *The Rustle of Language*, trans. Richard Howard (New York: Hill and Wang, 1986), 56–64. "The difference is as follows: the work is a fragment of substance, it occupies a portion of the spaces of books (for example, in a library). The Text is a methodological field. The opposition may recall (though not reproduce term for term) a distinction proposed by Lacan: "reality" is shown [*se montre*], the "real" is proved [*se demontre*] (...). the Text is experienced only in an activity, in a production" (p. 56–57)

⁸ Cf.: Jan Błoński, "Wstęp" [Introduction], in idem: *Romans z tekstem* [Love affair with the text] (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1981); Michał Paweł Markowski, "Pochwała subiektywizmu" [In praise of subjectivism], *Europa* 84 (2005).

⁹ Jacques Lacan, *The Seminar. Book vii. The Ethics of Psychoanalysis, 1959–60*, translated with notes by Dennis Porter (London: Routledge, 1992), 184.

¹⁰ See: Dylan Evans, *An Introductory Dictionary of Lacanian Psychoanalysis* (London: Routledge, 1996), 93–94; David Macey, *Lacan in Contexts* (London: Verso, 1998), 200–205.

The pleasure (*plaisir*) of reading may be subject to discursivization, insofar as one asks themselves and the text critical questions, even the most basic ones, such as: “Why do I like what I like?” Barthes does it in many of his texts. For example, in *Sade, Fourier, Loyola* published in French in 1971, he analyzes the Marquis de Sade’s works and in order to name the structure of *The 120 days of Sodom*, he formulates a precise semi-semiotic and semi-formalistic concept of “a grammar of sites and operations,” which he calls the pornogram.¹¹ Respectively, in his 1971 essay “From Work to Text,” Barthes argued that Text (written with a capital letter) “is not coexistence of meaning, but passage, traversal; hence, it depends not on an interpretation, however liberal, but on an explosion, on dissemination,” which means that it is dynamic and its essence has not been codified in the form of “meaning;”¹² “it can be Text only in its difference (which does not mean its individuality); its reading is semelfactive (which renders any inductive-deductive science of texts illusory: no ‘grammar’ of the text).”¹³ It seems unlikely that, within the framework of Barthes’s understanding of meaning, he could consider *The 120 days of Sodom* a work with a “codified” stable meaning, both in terms of the meaning of the work itself and its cultural significance. This (terminological?) inaccuracy perhaps stems from referring to an earlier observation or an in-depth reflection on the meaning of a literary work, or its unique form, which, according to Barthes, Text is. In *The Pleasure of the Text*, one can also find quasi-theoretical reflections. In one such fragment, Barthes argues that “breaks” and “collisions” are universal principles which govern how literature affects the reader:

Sade: the pleasure of reading him clearly proceeds from certain breaks (or certain collisions); antipathetic codes (the noble and the trivial, for example) come into contact; pompous and ridiculous neologisms are created; pornographic messages are embodied in sentences so pure they might be used as grammatical models. As textual theory has it: the language is redistributed. Now, *such redistribution is always achieved by cutting*. Two edges are created: an obedient, conformist, plagiarizing edge (the language is to copied in its canonical state, as it has been established by schooling, good usage, literature, culture), and *another edge*, mobile, blank (ready to assume any contours), which is never anything but the site of its effect: the place where the death of language is glimpsed. These two edges, *the compromise they bring about*, are necessary. Neither culture nor its destruction is erotic; it is the seam between them, the fault, the flaw, which becomes so.¹⁴

Other scholars share this sentiment. In Poland, similar observations were made by, for example, Adam Ważyk, who argued that juxtaposition, the emanation of creative delineation and the blurring of the “edges,” determines whether a given work belongs to the canon of 20th-century art and whether it is a source of readerly pleasure.¹⁵ Ważyk usually defined the

¹¹Roland Barthes, *Sade, Fourier, Loyola*, trans. Richard Miller (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1976), 35–158.

¹²See: Barthes, “From Work to Text”, 59.

¹³Barthes, “From Work to Text”, 60.

¹⁴Barthes, *The Pleasure of the Text*, 5–6.

¹⁵Adam Ważyk, *Eseje literackie* [Literary essays] (Warsaw: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1982), 277.

latter as an adventure, as a surprise or a revelation; Edward Balcerzan also wrote about this experience in *Przygody człowieka książkowego* [The Adventures of a Book Man], a manifesto praising literature.¹⁶ It should be added that the feeling that one unravels a mystery, comes into contact with the unknown, is often recalled in critical texts which try to capture the essence of readerly pleasure. It is true for Ważyk and Balcerzan, as well as, for example, Tadeusz Żeleński (Boy), Kazimierz Wyka, Jan Błoński, Maria Janion, Henryk Berezka, Karol Maliszewski, Krzysztof Uniłowski, Dariusz Nowacki, Marek Bieńczyk and the aforementioned Olga Tokarczuk.

Contrary to the Lacanian understanding of *jouissance*, Barthesian bliss is not a state of inertia. Barthes explains that readerly pleasure (must and will) mean that the reader loses an important point of reference in the text, which is crucial in hermeneutics. However, the reader is not (solely) responsible for this loss of control – the text, its semantics, structure, coherence, openness, and above all its “subversiveness” or “difference,” also play(s) a role in the process:

(...) the Text does not stop at (good) literature; it cannot be caught up in a hierarchy, or even in a simple distribution of genres. What constitutes it is on the contrary (or precisely) its force of subversion with regard to the old classifications.¹⁷

The division into *plaisir* and *jouissance* gives rise to another distinction: readerly texts and writerly texts (or texts that are re-written in the process of reading). The first category comprises works that require understanding: following the clues, exploring meanings, and verifying one’s judgments by questioning their accuracy. Such a reading may be a source of satisfaction that comes from solving a puzzle. Writerly texts, in turn, are works which involve both readerly ecstasy and agency, insofar as the reader compulsively adds meanings to the text: this form of reading indeed prevails after “the death of the author.”¹⁸ Writerly texts, according to Barthes, are texts with an open structure or texts that are hermetic and elusive and yet, enjoyable, for example, insofar as emphasis is put on sophisticated language (style, composition, prosody, imagery, and the like).¹⁹ Barthes, in (one of his many) definitions, argues that Text written with a capital letter is a prototype of a writerly text and work, by contrast, is a readerly text:

The text is approached and experienced in relation to the sign. The work closes upon a signified. We can attribute two modes of signification to this signified: either it is claimed to be apparent, and

¹⁶Edward Balcerzan, *Przygody człowieka książkowego (ogólne i szczególne)* [(The General and Specific) Adventures of a Book Man] (Warsaw: Wydawnictwo PEN, 1990), 104.

¹⁷Barthes, “From Work to Text”, 58.

¹⁸Łukasz Żurek commented on it in the context of Nicholas Brown’s *Autonomy. The Social Ontology of Art. Under Capitalism* (Durham: Duke University Press, 2019). See: Żurek.

¹⁹Naturally, Polish critics have also praised “unreadable” works. At the beginning of the 21st century, among others, Tymoteusz Karpowicz, Andrzej Sosnowski and Adam Wiedemann fell victim to such interpretative practices. See: Karol Poręba, “Podsumowanie. Wstęp do Karpowicza” [Summary. Introduction to Karpowicz], *Czasopismo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich* vol. 32 (2021); Marta Koronkiewicz, *I jest moc odległego życia w tej elegii. Uwagi o wierszach Andrzeja Sosnowskiego* [The force of a distant life is in this elegy. Notes on Andrzej Sosnowski’s poems] (Wrocław: Fundacja na Rzecz Kultury i Edukacji im. Tymoteusza Karpowicza, 2019); Rafał Grupiński, Izolda Kiec, *Niebawem spadnie błoto czyli Kilka uwag o literaturze nieprzyjemnej* [Soon mud will fall, or a few remarks on unpleasant literature] (Poznań: Obserwator 1997).

the work is then the object of a science of the letter, which is philology; or else this signified is said to be secret and final, and must be sought for, and then the work depends upon a hermeneutics, an interpretation (Marxist, psychoanalytic, thematic, etc.); in short, the work itself functions as a general sign, and it is natural that it should represent an institutional category of the civilization of the Sign. The Text, on the contrary, practices the infinite postponement of the signified, the Text is dilatory; its field is that of the signifier; the signifier must not be imagined as “the first part of the meaning,” its material vestibule, but rather, on the contrary, as its *aftermath*; similarly, the signifier’s *infinitude* does not refer to some notion of the ineffable (of an unnamable signified) but to a notion of play (...).²⁰

The fundamental difference between Barthes’s modes of reception lies, therefore, in the intensity of the experience and the inversion of the cause-and-effect relationship. Readerly texts reward the reader during and after interpretation; the reader experiences pleasure. Writerly texts inspire the reader to commit an ecstatic “rape of the text,” which, seemingly, makes them feel in control of it; the reader experiences bliss.

***

“Not admirers but rapists are usually more celebrated,” Błoński wrote in his essay “Romans z Tekstem” [Love affair with the text],²¹ which was first published in 1974,²² that is only a year after the publication of *The Pleasure of the Text* by Éditions de Seuil.²³ While the metaphor used by Błoński is uncomfortable, the history of Polish literary criticism in the last thirty years clearly shows that rhetorical dexterity and skillful exploitation of middle-class snobbery may mask the shortcomings of interpretation; and for Błoński interpretation was a tender and insightful communion with the text.²⁴

Although I consider Barthes’s *The Pleasure of the Text* a book that is of little use in literary criticism, like his other texts devoted to the pleasure of reading, I outlined the most important theses put forward by the French philosopher in order to (apart from the reasons already indicated) emphasize the difference which, I believe, allows us to reevaluate the category of affect in literary criticism (even considering all the similarities between Barthes’s and Błoński’s theories). This difference lies, as was the case with readerly and writerly texts discussed above, in the understanding of the cause-and-effect relationship. For Błoński, but the same is also true for the majority of Polish critics I have cited earlier, admiration precedes interpretation, and even legitimizes it. It was clear for Jerzy Stempowski. And years later it was clear for

²⁰Barthes, “From Work to Text”, 58–59.

²¹Błoński, “Wstęp” 20.

²²Jan Błoński, “Romans z tekstem” [Love affair with the text], *Teksty. Teoria literatury, krytyka, interpretacja* 3 (1974): 1–8.

²³It begs the question as to whether Błoński could have known Barthes’s latest book at the time. Of course, he must have read Barthes’s earlier works but in “Romans z tekstem” there is no trace of *The Pleasure of the Text*.

²⁴In this context, it is not surprising that the concept of immersion has become so important a category in the study of literature, film, TV series as well as video and board games. Cf., e.g., Tokarczuk, 93–113.

Jerzy Sosnowski who said: “Write only when you feel you have to.”²⁵ Of course, the opinion shared by both authors, that reading and reviewing bad books is a waste of time and that the lack of interest from a literary press or other media is a clear sign as to the value of a given book, may appear radical. And yet Błoński actually shares with us a very simple observation: to interpret and review a literary work, you need affect, either positive or negative. Indifference, to a certain extent projected by Barthes in the case of the reception of readerly texts and contrasted with the strong emotions (“explosion,” “dissemination”) that writerly texts arouse, is not, Błoński argues, a sufficient impulse to start a love affair with the text, which for him was closely associated with the process of reliable interpretation.²⁶

Błoński begins his famous essay by praising Paul Celan’s poem: he is in awe of unique poetic images, mystery, and seemingly well-known yet unusual motifs, such as the figure of the king which Błoński associated with God; the critic praises the captivating melic rhythm.²⁷ Only later is the following ritualistic, somewhat ethereal, sentence uttered: “Now I know I must explore it. Before my eye turns to nothingness [...] – it must turn to the poem, it must explore its mystery.”²⁸ It is worth noting, however, that *Romans z tekstem* is not an apology of “incomprehensible poetry.” Błoński tries to distinguish between desirable and undesirable experimentation, “the rubble of weirdness which one does not even want to think about” and “the banality that muddies the mind.”²⁹ As such, he creates not only a manifesto of readerly pleasure and subjectivism but also explicates his own axiology and lays the foundations of his critical and literary project. Błoński’s sketches, essays, and reviews are truly subjective, and the act of taking notes goes hand in hand with the reading process. The aesthetic experience initiates the process of interpretation and understanding, which is an attempt at entering into a dialogue with the author who, according to Błoński and contrary to Barthes, never dies and exists mainly in the text; respectively, the real author becomes for Błoński a text to be read. It can be seen, for example, in the preserved fragments of his diary.³⁰ The declarations made in the manifesto *Romans z tekstem* were earnest: Błoński’s writings are filled with erotic imagery and passion. And this passion is based on the principle of reciprocity and dialogue. Thus, Błoński’s critical literary method may be defined as a meeting or, referring to Ważyk and Balcerzan, as an adventure.

²⁵Jarosław Klejnocki, Jerzy Sosnowski, *Chwilowe zawieszenie broni. O twórczości tzw. pokolenia “bruLionu” (1986–1996)* [Temporary ceasefire. The works of the so-called ‘bruLion’ generation (1986-1996)] (Warsaw: Sic!, 1996), 154.

²⁶Błoński, “Wstęp”.

²⁷Consult the works of Henri Meschonnic and Adam Dziadek (the latter translated Barthes’s works into Polish). See: Adam Dziadek, *Rytm i podmiot w liryce Jarosława Iwaszkiewicza i Aleksandra Wata* [Rhythm and subject in Jarosław Iwaszkiewicz’s and Aleksander Wat’s poetry] (Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 1999); Adam Dziadek, *Projekt krytyki somatycznej* [Somatic Criticism Project] (Warsaw: Wydawnictwo Instytutu Badań Literackich, 2014).

²⁸Błoński, “Wstęp”, 6.

²⁹Błoński, “Wstęp”, 7.

³⁰See, e.g., Jan Błoński, *Błoński przekorny. Dzienniki, wywiady* [Unruly Błoński: Journals, interviews], edited by Marian Zaczynski (Kraków: Znak, 2011), 101–106. For more on the subject see: Krzysztof Biedrzycki, “Doczytywanie Błońskiego: krytyk intymny (O książkach Jana Błońskiego *Gospodarstwo krytyka. Pisma rozproszone* i *Błoński przekorny. Dzienniki. Wywiady* w wyborze i opracowaniu Mariana Zaczynskiego)” [Reading Błoński: An intimate critic (Jan Błoński’s Books *Gospodarstwo krytyka. Pisma rozproszone* and *Błoński przekorny. Dzienniki. Wywiady* edited by Marian Zaczynski)], *Wielogłos. Pismo Wydziału Polonistyki UJ 1* (2011): 165–166. In this context, it should be noted that Błoński was not particularly interested in authorial intent, although he discussed and questioned the meanings he interpreted.

The example of Błoński may seem blatant and in this sense isolated, but if we read, for example, Stanisław Barańczak's quasi-journalistic popularizing sketches in *Przed i po* [Before and after], and especially fragments in which the author reveals his (different) feelings and experiences concerning books, poems or even their fragments, we can see that as a critic he disliked bombast and boast, that he was suspicious of the classicist diction; he found that referring to the Romantic tradition was too easy; as a reader, he did not like poetry which addressed the general public from the general perspective. He rejected universal, unambiguous, arrogant, paternalistic judgments. Respectively, he valued a feel for language and realism in poetry; he was attracted to the concise and the concrete; he valued the variety of tropes and "suspending" notions in-between two extremes. Above all, he enjoyed texts which awakened and inspired curiosity, openness, and independent thinking.³¹ This is probably why, having rejected to some extent the notions of mass or popular culture, Barańczak proposed that they should be replaced with different names, in keeping with the values listed above, namely the categories of "incapacitating culture" and its (praised and celebrated) opposite.³²

***

I intentionally use terms such as "manifesto" and "project" in the context of books and works that praise the pleasure of reading. Although literary criticism is never entirely objective, the interpreter's emotional response to a literary work, whether positive or negative, almost always, as I tried to show in my discussion of Błoński and (for example) Barańczak, demonstrates individual aesthetic preferences.³³ A significant exception to this rule, worthy of exploring in a separate article,³⁴ are texts that could be read as a kind of a hoax, that is texts which refer to the axiological framework of a commodity, for example, based on a centric language subjugated to market needs, i.e., the needs of the middle-class reader who aspires to becoming the intellectual/elite reader. Such judgments may often be found, for example, in reviews published in popular weeklies, on the radio, on television and in other mainstream media, as well as in more and more popular culture and lifestyle magazines.

Contemporary critical discussion about literature and its tasks wants to distance itself from universalizing and communicating gestures.³⁵ Perhaps that is why, instead of constructing

³¹Stanisław Barańczak, *Przed i po. Szkice o poezji krajowej przełomu lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych* [Before and after: Essays on Polish poetry at the turn of the 1970s and the 1980s] (London: Aneks, 1988). See also: Balcerzan, 132.

³²See: Stanisław Barańczak, *Odbiorca ubezwłasnowolniony. Teksty o kulturze masowej i popularnej* [Recipient incapacitated: Essays on mass and popular culture], ed. Adam Poprawa (Wrocław: Wydawnictwo Ossolineum, 2017).

³³Interestingly, it is difficult to find similar critical projects (unless they are purely theoretical and literary) in the works associated with the affective turn in Poland.

³⁴In Poland, a great contribution to such a study could be, for example, Łukasz Żurek's paper cited earlier (see: Żurek; Brown).

³⁵See, e.g., Dawid Kujawa, "Czułość i nieczułość w jednym stały domu. Odpowiedź Pawłowi Kaczmarskiemu" [Sensitivity and insensitivity: A response to Paweł Kaczmarski], *Mały Format* 1–3 (2021), <http://malyformat.com/2021/04/kujawa-kaczmarski-polemika/>.

critical literary projects, critics often resort to *ad hoc* subjectivism. Perhaps they should shamelessly show how they “flirt” with texts, why they do it and what, in their opinion, the result is. Perhaps, contrary to the maxim “De gustibus non est disputandum,” critics should discuss manifestos thus created. Tracking experiential traces in critical texts allows us to map critics’ beliefs about the role of literature and its place in social reality. It also allows us to notice the more or less deliberate, or conscious, personal and contingent nature of individual critical gestures and voices.

translated by Małgorzata Olsza

References

- Balcerzan, Edward. *Przygody człowieka książkowego (ogólne i szczególne)*. Warszawa: Wydawnictwo PEN, 1990.
- Barańczak, Stanisław. *Odbiorca ubezwłasnowolniony. Teksty o kulturze masowej i popularnej*. Ed. Adam Poprawa. Wrocław: Wydawnictwo Ossolineum, 2017.
- – –. *Przed i po. Szkice o poezji krajowej przełomu lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych*. London: Aneks, 1988.
- Barthes, Roland. “From Work to Text”. In: *The Rustle of Language*. Trans. Richard Howard. New York: Hill and Wang, 1986, 56–64.
- – –. *The Pleasure of the Text*. Trans. Richard Miller. New York: Hill and Wang, 1975.
- – –. *Sade, Fourier, Loyola*. Trans. Richard Miller. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1976.
- Bereza, Henryk. *Wypiski ostatnie. 2004–2012*, vol. 1–2. Warsaw: Państwowy Instytut Wydawniczy, 2020.
- Biedrzycki, Krzysztof. “Doczytywanie Błońskiego: krytyk intymny (O książkach Jana Błońskiego *Gospodarstwo krytyka. Pisma rozproszone i Błoński przekorny. Dzienniki. Wywiady* w wyborze i opracowaniu Mariana Zaczyńskiego”. *Wielogłos. Pismo Wydziału Polonistyki UJ 1* (2011): 163–171.
- Błoński, Jan. *Błoński przekorny. Dzienniki, wywiady*. Ed. Marian Zaczyński. Kraków: Znak, 2011.
- – –. *Romans z tekstem*. Kraków: Znak, 1981.
- – –. “Romans z tekstem”. *Teksty. Teoria literatury, krytyka, interpretacja 3* (1974): 1–8.
- Brown, Nicholas. *Autonomy. The Social Ontology of Art Under Capitalism*. Durham: Duke University Press, 2019.
- Dziadek, Adam. *Projekt krytyki somatycznej*. Warsaw: Wydawnictwo Instytutu Badań Literackich, 2014.
- – –. *Rytm i podmiot w liryce Jarosława Iwaszkiewicza i Aleksandra Wata*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 1999.
- Eliot, T.S. “Tradition and individual talent”. In: *The Sacred Wood*. London: Methuen & Co., 1920.
- Evans, Dylan. *An Introductory Dictionary of Lacanian Psychoanalysis*. London: Routledge, 1996.
- Grupiński, Rafał, Izolda Kiec. *Niebawem spadnie błoto czyli Kilka uwag o literaturze nieprzyjemnej*. Poznań: Obserwator, 1997.
- Klejnocki, Jarosław, Jerzy Sosnowski. *Chwilowe zawieszenie broni. O twórczości tzw. pokolenia “brulionu” (1986–1996)*. Warsaw: Sic!, 1996.

- Koronkiewicz, Marta. *I jest moc odległego życia w tej elegii. Uwagi o wierszach Andrzeja Sosnowskiego*. Wrocław: Fundacja na Rzecz Kultury i Edukacji im. Tymoteusza Karpowicza, 2019.
- Kujawa, Dawid. "Czułość i nieczułość w jednym stałym domu. Odpowiedź Pawłowi Kaczmarskiemu", *Mały Format* 1–3 (2021). <http://malyformat.com/2021/04/kujawa-kaczmarski-polemika/>.
- Lacan, Jacques. *The Seminar. Book vii. The Ethics of Psychoanalysis, 1959–60*. Translated with notes by Dennis Porter. London: Routledge, 1992.
- Macey, David. *Lacan in Contexts*. London: Routledge, 1998.
- Markowski, Michał Paweł. "Pochwała subiektywizmu". *Europa* 84 (2005).
- Poręba, Karol. "Podsumowanie. Wstęp do Karpowicza". *Czasopismo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich* vol. 32 (2021).
- Sontag, Susan. "Against interpretation". In: *Against interpretation and other essays*. New York: Dell, 1969.
- Tokarczuk, Olga. *Czuły narrator*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2020.
- Ważyk, Adam. *Eseje literackie*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 1982.
- Żurek, Łukasz. "Autonomia znaczenia, nie afektu. Nicholas Brown o dziele sztuki, formie towarowej oraz interpretacji". Paper delivered at the online symposium "Rhetoric of affects V. Affect in theoretical and literary discourse". 30 Nov. 2020.

KEYWORDS

JAN BŁOŃSKI

metacriticism

literary criticism

ABSTRACT:

The article is devoted to the category of readerly pleasure and its variants in Polish critical and literary discourse. The author discusses the category of readerly pleasure developed by Roland Barthes, primarily in his famous essays “From Work to Text” and The Pleasure of the Text; he also reconstructs Jan Błoński’s views expressed in the programmatic essay *Romans z tekstem* [Love affair with the text]. The author argues that since the 1960s these approaches have become default points of reference in the perception of the category of pleasure in Polish literary criticism, even though they are often understood in an intuitive way.

Roland Barthes

THE PLEASURE OF READING

NOTE ON THE AUTHOR:

Karol Poręba (b. 1994) – literary scholar, literary critic, editor. PhD student at the Faculty of Philology at the University of Wrocław. Author of essays and articles on 20th-century and contemporary poetry, and on the sociology of literature. Managing editor at the Ossolineum Publishing House.

Żadnej krytyki. Przyjemność lekturowa a krytyka literacka w Polsce

Karol Poręba

ORCID: 0000-0002-3230-7723

Trzeba uprzytomnić sobie, że krytyka jest czymś jak oddychanie koniecznym i że nie zaszkodziłoby wcale umieć wypowiadać, co się w naszych umysłach dzieje, kiedy czytamy książkę i wzruszamy się nią, i krytykować myśl własną w jej przedsięwzięciach.

T.S. Eliot, *Tradycja i talent indywidualny*

Po pierwsze: „Przyjemność tekstu: to taki naśladowca Bacona. Powiada *nigdy się nie tłumaczyć, nigdy nic nie wyjaśniać*”¹.

Po drugie: „Nie potrzebujemy hermeneutyki, ale erotyki sztuki”².

Po trzecie: „Kto czyta, żeby tylko rozumieć, dopuszcza się blasfemii. Czyta się, żeby przeżywać – to głębszy, bardziej całościowy rodzaj rozumienia”³.

¹ Roland Barthes, *Przyjemność tekstu*, tłum. Ariadna Lewańska (Warszawa: KR, 1997), 7.

² Susan Sontag, „Przeciw interpretacji”, tłum. Dariusz Żukowski, w: *Przeciw interpretacji i inne eseje*, tłum. Małgorzata Pasicka, Anna Skucińska, Dariusz Żukowski (Kraków: Karakter, 2018), 26.

³ Olga Tokarczuk, *Czuły narrator* (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2020), 104.

***

Rozmyślnie przytaczam fragmenty wypowiedzi autorów – kolejno: Rolanda Barthes’a, Susan Sontag i Olgi Tokarczuk – którzy zasadniczo nie parali się krytyką literacką lub uczynili ją marginalną częścią swojej działalności twórczej. Oczywiście w korpusach tekstów wymienionych pisarek i pisarza znaleźć można wypowiedzi o charakterze krytycznym czy metakrytycznym, jednak nie bez powodu tak często wytycza się w nich działa wymierzone w zawodowych interpretatorów instrumentalizujących własne lektury, w złośliwych zoilów lub też w wyniosłych i chłodnych akademików, którzy obwarowawszy się wśród stosów filozoficznych i teoretycznych annałów, nazbyt często wykazują się niezrozumieniem. Gdyby chcieć narysować rodzaj wykresu ilustrującego mniej lub bardziej wyraziste powoływanie się na kategorię lekturowej przyjemności lub – przeciwnie – nieprzyjemności w tekstach o literaturze, okazałoby się, że najczęściej występuje ona w eseistyce, w impresjach, w tekstach ulotnych i doraźnych, wreszcie: w wypowiedziach, których autorki i autorzy opowiadają się po stronie doświadczeniowego odbioru literatury i transferu własnych doznań czytelniczych jako istotnych funkcji krytyki literackiej. Tym samym więcej o afektach przeczytać można w recenzjach Karola Maliszewskiego niż – dajmy na to – Henryka Berezy; ale więcej w komentarzach słynnego redaktora „Twórczości” do książek i maszynopisów, opublikowanych w pośmiertnych *Wypiskach ostatnich*, niż w jego „krytyce właściwej”, ukazującej się na łamach prasy literackiej⁴.

W niniejszym artykule interesować mnie będzie funkcjonowanie kategorii przyjemności czytelniczej (oraz jej rozmaitych wariantów) w polskiej krytyce literackiej. Rekonstruuje założenia dwóch koncepcji lektury, które od lat 60. XX wieku zdążyły stać się głównymi, niejako domyślnymi punktami odniesienia w postrzeganiu (i reprodukowaniu) kategorii przyjemności w Polsce w kontekście odbioru dzieła literackiego: Rolanda Barthes’a oraz Jana Błońskiego. Jakkolwiek koncepcje te – dziś nierzadko rozumiane w sposób intuicyjny – w wielu kwestiach mogą wydawać się zbieżne, celem tego artykułu nie jest wypunktowanie podobieństw i różnic w praktykach czytelniczych obu autorów, lecz raczej omówienie dwóch *a l t e r n a t y w n y c h* tradycji, mających trudny do sprecyzowania wpływ na część współczesnej krytyki literackiej. Należy też zaznaczyć, że nie będę zajmował się znaczeniem tytułowej kategorii dla rodzimych badań afektywnych – jest to szeroki temat, którego opracowanie powinno stać się przedmiotem osobnego omówienia. Zdaję sobie oczywiście sprawę z tego, że niektóre teksty interpretacyjne osób takich jak Katarzyna Bojarska, Agnieszka Daukszy, Monika Glosowicz czy Ryszard Nycz – auterek i autorów (katalog jest niedomknięty), których badania uznać wolno za charakterystyczne dla zwrotu afektywnego w Polsce – nie da się w sposób jednoznaczny i niebudzący wątpliwości odgraniczyć od korpusu tekstów krytycznoliterackich. Dlatego też za kryterium rozstrzygające przyjąłem zasadę, że w wywodzie tym zasadniczo pomijam prace osób, które z afektów towarzyszących odbiorowi szeroko pojmowanej sztuki uczyniły istotny przedmiot swoich zainteresowań. Zasadność tak poprowadzonej granicy może poświadczać fakt, że polskie badania afektywne rzadko powołują się na koncepcję przyjemności lekturowej w ujęciu Barthes’a. Łukasz Żurek zauważył:

[...] w licznych rekonstrukcjach ich [badań afektywnych – K.P.] genealogii nikt nie przywołuje słynnego wystąpienia Rolanda Barthes’a *Od dzieła do tekstu* z 1971 roku. Być może dlatego, że jest to

⁴ Zob. Henryk Bereza, *Wypiski ostatnie. 2004–2012*, t. 1–2 (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 2020).

wypowiedź aż nazbyt klasyczna, zbyt mocno związana z poststrukturalizmem – nurtem, od którego badania afektywne chcą się odróżnić. Owszem, Barthes wciąż cieszy się pewną popularnością, jednak jest przywoływany niemalże wyłącznie jako autor pojęć *punctum* czy *neutrum*. Z kolei o Tekście – tym pisanym wielką literą – ani słowa (o książce z afektem w tytule, czyli o *Przyjemności tekstu*, również)⁵.

Niezależnie od przyczyn nieobecności myśli autora *Mitologii* w polskich badaniach afektywnych niechęć krytyki wobec pojmowanej po barthes'owsku kategorii przyjemności nie powinna nikogo dziwić, skoro filozof w opublikowanej pierwotnie w 1973 roku *Przyjemności tekstu*, która obok eseju *Od dzieła do tekstu* stanowiła jeden z kamieni milowych w rozwoju jego koncepcji lektury, mającej źródło co najmniej w *Mitologiach* z roku 1957, a osiągnącej punkt kulminacyjny w opublikowanych trzy lata przed śmiercią Francuza *Fragmentach dyskursu miłosnego*, pisał:

Jeśli godzę się sądzić tekst według przyjemności, nie mogę pozwolić sobie na stwierdzenie: ten jest dobry, a tamten zły. Żadnych odtąd wieńców laurowych, żadnej krytyki, bo ona zawsze zakłada jakieś zamierzenie taktyczne, użyteczność społeczną, najczęściej zaś przykrywkę wyobraźni. Tekstu nie mogę rozważać po aptekarsku i wyobrażać sobie, że da się go doskonalić, że podejmuje on grę normatywnych predykatów: *tego* za wiele, a *tamtęgo* za mało; tekst [...] wyzwala we mnie jedyną ocenę, zawsze bez przymiotników: *to jest to!* Więcej nawet: *to jest to dla mnie!*⁶

Korzystając z dobrodziejstw indeksów osobowych w książkach literaturoznawczych, nietrudno zauważyć, że nazwisko Barthes'a pojawia się w nich jednak najczęściej w kontekście właśnie lekturowej rozkoszy, zwłaszcza we fragmentach stanowiących uzasadnienie subiektywizmu sądów. Trochę tak, jakby zdradzenie się z własnymi afektami wymagało każdorazowej legitymizacji w postaci przywołania autorytetu postmodernistycznej filozofii. Być może powodem tego po części jest fakt, że Barthes uznaje szczere oddanie się przyjemności płynącej z lektury za uniemożliwiające myślenie krytyczne: „żadnych odtąd wieńców laurowych, żadnej krytyki” – pisał przecież. Czytanie dla przyjemności jest dla niego praktyką, której bliżej do erotycznej rozkoszy lub rytualnej ekstazy niż do hermeneutycznie pojmowanego aktu interpretacji. Czyż nie rytuałem, flirtem, ofiarą właśnie miał być w zamierzeniu słynny Barthes'owski manifest? Przyjemności nawet nie lektury, tylko *t e k s t u*? Nic zatem dziwnego, że przyjemność jako afekt osoby zawodowo zajmujące się literaturą do pewnego czasu zwykły wstydliwie skrywać, czemu przeciwstawiał się niegdyś na przykład Jan Błoński czy – trzy dekady później – Michał Paweł Markowski⁸ i co stało się przedmiotem debaty na przełomie wieków.

⁵ Łukasz Żurek, „Autonomia znaczenia, nie afektu. Nicholas Brown o dziele sztuki, formie towarowej oraz interpretacji”, referat wygłoszony na sympozjum online „Retoryczność afektów V. Afekt w dyskursie teoretycznoliterackim” 30.11.2020. Cytat podaję za komputeropisem, dzięki uprzejmości autora.

⁶ Barthes, *Przyjemność tekstu*, 26.

⁷ Barthes, *Przyjemność tekstu*, 9–11. Więcej o rozumieniu pojęcia „Tekst” w filozofii Barthes'a zob. w: Roland Barthes, „Od dzieła do tekstu”, *Teksty Drugie* 6 (1998). „Dzieło jest fragmentem substancji i zajmuje miejsce w przestrzeni książek (na przykład w bibliotece) Tekst natomiast jest polem metodologicznym Opozycja ta (w najogólniejszych zarysach) przypomina rozróżnienie stosowane przez Lacana: «rzeczywistość» się pokazuje, «realność» się okazuje [...]. Tekstu można doświadczyć jedynie w pracy, wytwarzaniu, kiedy to Tekst przechodzi próbę ogniową” (s. 189).

⁸ Zob.: Jan Błoński, „Wstęp”, w teoz: *Romans z tekstem* (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1981); Michał Paweł Markowski, „Pochwała subiektywizmu”, *Europa* 84 (2005).

Zacytowany fragment wywodu Francuza, jakkolwiek sprawny retorycznie, daleki jest od precyzji, nawet w uniwersum Barthes'owskich uniesień. Nie ma w tym niczego nadzwyczajnego, skoro *Przyjemność tekstu* jest skomponowanym z ułomków, często niedopowiadających się wzajem, manifestem gorączkowego notowania – *écriture*. A jednak autor *Mitologii* czyni w swoich pracach znamienne rozróżnienie, które żeni jego myśl z koncepcjami innych ważnych postaci francuskiej filozofii powojennej: Jacques'a Lacana, Georges'a Bataille'a czy Julii Kristevej. Barthes, sięgając do słownika psychoanalizy, wyodrębnia z semantycznego obszaru pojęcia „przyjemność” (*plaisir*) kategorię „rozkoszy” (*jouissance*), w pismach Lacana zarezerwowaną przede wszystkim dla doświadczeń o charakterze transgresyjnym (a zatem przekraczających zasadę przyjemności; „*jouissance* to cierpienie” – konstatował autor *Imion-ojca*⁹) i – mówiąc najogólniej – niepoddających się podmiotowej kontroli¹⁰.

W ujęciu tym przyjemność (*plaisir*) lekturowa podlegać może dyskursywizacji i nie wyklucza stawiania sobie oraz dziełu literackiemu pytań o charakterze krytycznoliterackim, choćby najbardziej podstawowych, takich jak: „dlaczego podoba mi się to, co mi się podoba?”. Tego rodzaju pracę interpretacyjną Barthes wykonuje w wielu swoich tekstach, na przykład w opublikowanych na przełomie lat 60. i 70. studiach nad twórczością markiza de Sade, gdzie dla nazwania struktury *120 dni Sodomy* konstruuje on precyzyjną, na poły semiotyczną, na poły formalistyczną koncepcję Sadyczej „gramatyki świata przedstawionego”, którą nazywa pornogramatyką¹¹. Skądinąd zaskakiwać może, że w 1971 roku, w eseju *Od dzieła do tekstu*, Barthes stwierdził, że Tekst (pisany wielką literą), a więc utwór, który – powiada filozof – „nie domaga się [...] interpretacji, nawet liberalnej, lecz wybuchu, rozsiewu”, co znaczy, że jest dziełem nieokręplym, a jego istota nie została jeszcze skodyfikowana w postaci „sensu”¹², może „istnieć jedynie w różnicy [...]”; jego lektura jest jednokrotna (*semelfactive*) (co pozbawia złudzeń na stworzenie indukcyjno-dedukcyjnej nauki o tekstach: nie istnieje «gramatyka» tekstów)¹³. Wydaje się mało prawdopodobne, by w ramach postulowanej przez Barthes'a koncepcji znaczenia mógł on uznać *120 dni Sodomy* za dzieło o „skodyfikowanym”, nielabilnym sensie, i to zarówno jeśli chodzi o znaczenie utworu samego w sobie, jak też o jego znaczenie kulturowe. Nieścisłość ta (terminologiczna?) jest więc być może efektem swoistego odwoływania wcześniejszego spostrzeżenia lub wynikiem pogłębionego namysłu nad znaczeniem dzieła literackiego, czy też jego szczególnej formy, jaką – zdaniem Barthes'a – jest Tekst. W samej *Przyjemności tekstu* także odnaleźć można quasi-teoretyczne wywody, mające charakter wartościujący. Jeden z takich fragmentów mówi o „cięciach” i „zderzeniach” jako uniwersalnej zasadzie afektywnego oddziaływania literatury na czytelnika:

[P]rzyjemność lektury wypływa najwidoczniej z pewnych cięć (lub zderzeń): nienawistne sobie kody (wysoki i trywialny na przykład) łączą się, powstają pompatyczne i banalne neologizmy, treści pornograficzne zastygają w zdaniach tak czystych, że można by je uznać za wzorcowe zdania gramatyczne. Teoria tekstu powiedziałaaby, że system językowy uległ redystrybucji. *Takiej redystrybucji*

⁹ Jacques Lacan, *The Seminar. Book vii. The Ethics of Psychoanalysis, 1959–60*, tłum. i objaśnienia Dennis Porter (London: Routledge, 1992), 184.

¹⁰Zob.: Dylan Evans, *An Introductory Dictionary of Lacanian Psychoanalysis* (London: Routledge, 1996), 93–94; David Macey, *Lacan in Contexts* (London: Verso, 1998), 200–205.

¹¹Roland Barthes, *Sade, Fourier, Loyola*, tłum. Renata Lis (Warszawa: KR, 1996), 33–42, 143–144, 177.

¹²Zob. Barthes, „Od dzieła do tekstu”. Cytaty pochodzą ze s. 190.

¹³Barthes, „Od dzieła do tekstu”, 191.

dokonuje się jednak zawsze przez cięcie. Zostają dwa brzegi: uczony, układny, plaża-plagiat (bo system językowy kopiuje się tu w jego stanie kanonicznym, wyuczonym przez szkoły, codzienność, literaturę, kulturę) i ten drugi brzeg: płynny, pusty (gotowy przyjąć dowolne kontury), który zawsze będzie miejscem, gdzie czeka się na śmierć mowy. Oba brzegi, ich reżyserowany kompromis, są konieczne. Ani kultura, ani jej destrukcja nie są erotyczne: erotyczna staje się szczelina między jedną i drugą¹⁴.

To teza skądinąd nieodosobniona. Na gruncie rodzimej krytyki literackiej podobne sądy przedstawił na przykład Adam Ważyk, który w jukstapozycji – emanacji twórczego wytyczania i zacierania „brzegów” – upatrywał kryterium przynależności dzieła do dorobku sztuki XX wieku oraz nośnik lekturowej przyjemności¹⁵. Ta ostatnia w wypadku autora *Poematu dla dorosłych* zwykle opisywana jest jako wrażenie przygody, poczucie zaskoczenia i niespodzianki, o czym w *Przygodach człowieka książkowego* – tomie również stanowiącym manifest urzeczenia literaturą – pisał Edward Balcerzan¹⁶. Warto dodać, że stan zaintrygowania, poczucie obcowania z tajemnicą i z czymś zagadkowym stanowiąc będą najczęstsze bodaj wyrażenia ekwiwalentne wobec przyjemności lekturowej w tekstach krytycznych. Dotyczy to zarówno Ważyka oraz Balcerzana, jak i na przykład Tadeusza Żeleńskiego (Boya), Kazimierza Wyki, Jana Błońskiego, Marii Janion, Henryka Berezy, Karola Maliszewskiego, Krzysztofa Uniłowskiego, Dariusza Nowackiego, Marka Bieńczyka czy też przywołanej już przeze mnie w innym kontekście Olgi Tokarczuk.

W przeciwieństwie do lacanowskiego rozumienia *jouissance*, rozkosz w ujęciu Barthes’a nie jest stanem bezwolności. Autor *Mitologii* uznaje co prawda, że odbiorca dzieła literackiego doświadczający rozkoszy lekturowej traci (musi i chce stracić) istotny punkt zaczepienia w tekście, niezbędny dla hermeneutycznie rozumianej interpretacji, ale owo pozbawienie kontroli nie jest zależne (wyłącznie) od czytelnika – w równej mierze może wpływać na to sam tekst, jego znaczeniowa oraz kompozycyjna pojemność, otwartość, a nade wszystko – jego „przewrotność” czy swoista niedookreśloność:

Tekstu nie powstrzyma (dobra) Literatura; nie można go ująć w jakiejś hierarchii lub za pomocą prostego podziału gatunków. Przeciwnie: tym, co tworzy Tekst, jest jego przewrotny stosunek do ustalonych klasyfikacji¹⁷.

Za podziałem na *plaisir* i *jouissance* idzie kolejne rozróżnienie: na teksty-do-czytania i teksty-do-pisania (czy też teksty, które w procesie lektury się prze-pisuje). W kategorii pierwszej mieściłyby się dzieła wymagające lektury rozumiejącej: podążania odbiorcy za tropami, dociekania znaczeń i weryfikowania własnych sądów poprzez podawanie w wątpliwość ich trafności. Tego rodzaju praktyka dostarczyć może satysfakcji, jaka płynie choćby z rozwiązania zagadki czy rebusu. Drugi rodzaj tekstów – teksty-do-pisania – miałyby z kolei charakteryzować utwory, których odbiór balansuje na pograniczu ekstatycznego doświadczenia i sprawczości odbiorcy, kompulsywnie nadpisującego sensy czytanego tekstu: to lektura po „śmierci auto-

¹⁴Barthes, *Przyjemność tekstu*, 12.

¹⁵Adam Ważyk, *Eseje literackie* (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1982), 277.

¹⁶Edward Balcerzan, *Przygody człowieka książkowego (ogólne i szczególne)* (Warszawa: Wydawnictwo PEN, 1990), 104.

¹⁷Barthes, „Od dzieła do tekstu”, 189.

ra” w pełnym tego określenia znaczeniu¹⁸. Szczególnie chętnie filozof przypinałby tę etykietę tekstom literackim o otwartej strukturze lub hermetycznym, wymykającym się interpretacji, ale dostarczającym czytelnicznych wrażeń choćby za pomocą warsztatowej biegłości autora, objawiającej się między innymi w stylu, kompozycji, prozodii, sugestywności w obrazowaniu i tak dalej¹⁹. Barthes, podejmując próbę konceptualizacji – skądinąd jedną z wielu – zapisywanego wielką literą Tekstu, który rozumieć można jako swoiste pojęcie-prototyp tekstu-do-pisania (prze-pisywanego) oraz przeciwstawionego mu dzieła (tekstu-do-czytania), notował:

Do Tekstu można się zbliżyć poprzez analizę znaku. Dzieło zamyka się na *signifié*. Można owe-
mu *signifié* przypisać dwa sposoby znaczenia: albo traktujemy je dosłownie i wówczas dzieło staje
się przedmiotem nauki literalnej, czyli filologii, albo też owo *signifié* zostanie potraktowane jako
sekret, który należy odnaleźć, dzieło zaś znajdzie się w orbicie hermeneutyki, interpretacji (mar-
ksistowskiej, psychoanalitycznej, tematycznej etc.). W sumie dzieło funkcjonuje jak ogólny znak
i oczywiste jest, że odgrywa rolę zinstytucjonalizowanej kategorii cywilizacji Znak. Tekst, prze-
ciwnie: praktykuje nieskończone odracanie *signifié* i gra na zwłokę. Jego pole to *signifiant*, którego
nie należy traktować jako „pierwszej warstwy sensu”, jego materialnego przedziona, lecz jako jego
o d w l e c z e n i e . Tak samo, n i e s k o ń c z o n o ś ć *signifiant* nie odsyła do jakiegś niewyraź-
nej idei (nienazywalnego *signifié*), lecz do idei g r y ²⁰.

Zasadnicza różnica między Barthes’owskimi trybami odbioru polega zatem na intensywności doświadczenia oraz odwróceniu wektora przyczynowo-skutkowego: teksty-do-czytania nagradzają odbiorcę w trakcie i po czynności interpretacji, dostarczając mu satysfakcji lub przyjemności; teksty-do-pisania przeciwnie – wyzwalają rozkosz obcowania z dziełem literackim, która aktywizuje czytelnika do ekstatycznego, ale zapewniającego pozór kontroli nad przedmiotem lektury „gwałtu na tekście”.

***

„Nie wielbiciele, ale gwałciciele cieszą się zwykle głośniejszym podziwem otoczenia” – pisał Błoński w eseju *Romans z tekstem*²¹, który w pierwotnym kształcie ukazał się w 1974 roku²², czyli zaledwie rok po opublikowaniu *Przyjemności tekstu* w wydawnictwie Éditions de Seuil²³. Jakkolwiek kłopotliwa jest zacytowana metafora krakowskiego badacza, dzieje rodzimej krytyki literackiej ostatnich trzydziestu lat dobitnie pokazują, że retoryczna sprawność i umiejętność

¹⁸Ciekawie pisał o tym Łukasz Żurek w kontekście argumentacji Nicholasa Browna, przedstawionej w książce *Autonomy. The Social Ontology of Art. Under Capitalism* (Durham: Duke University Press, 2019). Zob. Żurek.

¹⁹Zachwyty nad nierozumianymi utworami nie są, rzecz jasna, obce polskiej krytyce literackiej. Na początku XXI wieku ofiarami podobnych praktyk czytelnicznych stali się m.in. Tymoteusz Karpowicz, Andrzej Sosnowski lub Adam Wiedemann. Zob.: Karol Poręba, „Podsumowanie. Wstęp do Karpowicza”, *Czasopismo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich* t. 32 (2021); Marta Koronkiewicz, *I jest moc odległego życia w tej elegii. Uwagi o wierszach Andrzeja Sosnowskiego* (Wrocław: Fundacja na Rzecz Kultury i Edukacji im. Tymoteusza Karpowicza, 2019); Rafał Grupiński, Izolda Kiec, *Niebawem spadnie błoto czyli Kilka uwag o literaturze nieprzyjemnej* (Poznań: Obserwator 1997).

²⁰Barthes, „Od dzieła do tekstu”, 190.

²¹Błoński, „Wstęp” 20.

²²Jan Błoński, „Romans z tekstem”, *Teksty. Teoria literatury, krytyka, interpretacja* 3 (1974): 1–8.

²³Narzuca się pytanie, czy Błoński mógł znać najnowszą wówczas książkę Francuza. Oczywiście czytał on wcześniejsze prace Barthes’a, ale w samym *Romansie z tekstem* nie ma śladu lektury *Przyjemności tekstu*.

granie na snobizmie klasy średniej potrafią maskować niedostatki wykonanej pracy interpretacyjnej; pracy, którą Błoński wiązał z czułym i długotrwałym obcowaniem z dziełem²⁴.

Mimo że *Przyjemność tekstu* Barthes'a – podobnie jak inne teksty Francuza poświęcone omawianej tu kategorii – uważam za książkę mało przydatną w pracy krytycznoliterackiej, pozwoliłem sobie przypomnieć w zarysie podstawowe tezy postawione w niej przez filozofa także po to (poza wskazanymi już wcześniej powodami), by – przy zachowaniu wszelkich podobieństw w koncepcjach jego i Błońskiego – zaznaczyć różnicę, która umożliwia, jak sądzę, przewartościowanie funkcjonalności zdradzania się z afektem w omówieniach dzieł literackich. Różnica ta zasadza się – podobnie jak w wypadku omówionej wcześniej dychotomii tekstu-do-czytania i tekstu-do-pisania – na odmiennym rozkładzie akcentów w ciągu przyczynowo-skutkowym. W ujęciu Błońskiego, ale rzecz podobnie ma się także w wypadku lwiej części tekstów przywołanych przeze mnie wcześniej polskich krytyczek i krytyków, to zachwyt nad dziełem poprzedza pracę interpretatora, a nawet legitymizuje ją, w myśl zasady wyrażonej niegdyś przez Jerzego Stempowskiego, a powtórzonej po latach w dobitniejszych słowach przez Jerzego Sosnowskiego: „Pisz tylko wtedy, gdy czujesz, że musisz”²⁵. Oczywiście współdzielone przez obu autorów stanowisko, że szkoda czasu krytyczek i krytyków, czytelniczek i czytelników na recenzje złych książek, a samo milczenie prasy literackiej i innych mediów jest wystarczająco wyrazistym sygnałem, stanowi pogląd skrajny, a przecież za lekcją Błońskiego kryje się spostrzeżenie bardzo proste: do aktywnego pisania o dziele literackim niezbędny jest afekt – pozytywny lub negatywny. Obojętność wobec utworu, do pewnego stopnia projektowana przez Barthes'a w wypadku odbioru tekstów-do-czytania i przeciwstawiana natychmiastowym emocjom („wybuchowi”, „rozsiewowi”), które wzbudzać mają teksty-do-pisania, nie jest – twierdzi Błoński – wystarczającym impulsem do, mówiąc słowami krakowskiego badacza, romansu z tekstem, który ściśle wiązał on z procesem rzetelnej interpretacji²⁶.

Słynny esej autora *Lektur użytecznych* zaczyna się od zachwytu nad wierszem Paula Celana: nad osobliwymi obrazami poetyckimi, nad tajemniczością, tropami niby znanymi – jak figura króla, skojarzona przez krytyka z Bogiem – ale jednak dziwnie obcymi; zaczyna się od urzeczenia meliczną refrenicznością i rytmem²⁷. Dopiero później pada rytualne, cokolwiek natchnione: „Teraz już wiem, że muszę to przeniknąć. Zanim moje oko stanie ku nicości [...] – musi stanąć ku wierszowi, musi wtargnąć w jego tajemnicę”²⁸. Warto jednak od razu zaznaczyć, że *Romans z tekstem* nie jest apologią „poezji niezrozumiałej”. Błoński stara się odróżnić osobliwość pożądaną od niepożądaną, od „gruzłów dziwactwa, nad którym się nawet myśleć nie chce”; od „banału, który zamula umysł”²⁹. Tworzy w ten sposób nie tylko manifest przyjemnościowej lektury i subiek-

²⁴W tym kontekście nie dziwi też, jak ogromną karierę w omówieniach literatury, filmu, seriali czy gier wideo i planszowych zrobiło pojęcie immersji. Zob. np. Tokarczuk, 93–113.

²⁵Jarosław Klejnocki, Jerzy Sosnowski, *Chwilowe zawieszenie broni. O twórczości tzw. pokolenia „bruLionu”* (1986–1996) (Warszawa: Sic!, 1996), 154.

²⁶Błoński, „Wstęp”.

²⁷W tym miejscu odsyłam do Henriego Meschonnic'a i Adama Dziadka, skądinąd tłumacza prac Barthes'a na język polski. Zob.: Adam Dziadek, *Rytm i podmiot w liryce Jarosława Iwaszkiewicza i Aleksandra Wata* (Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 1999); Adam Dziadek, *Projekt krytyki somatycznej* (Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Badań Literackich, 2014).

²⁸Błoński, „Wstęp”, 6.

²⁹Błoński, „Wstęp”, 7.

tywizmu, ale też eksplikuje własną aksjologię i konstruuje zręby krytycznoliterackiego projektu. Szkice, eseje i recenzje krakowskiego badacza są przesiąknięte jego osobowością, a sam akt notowania spojony jest z procesem lektury. Przeżycie estetyczne inicjuje proces interpretacji i rozumienia, próby dialogu z autorem, który – zdaniem Błońskiego, a wbrew Barthes'owi – nigdy nie umiera i istnieje głównie w utworze, podczas gdy rzeczywisty autor sam staje się dla Błońskiego niejako tekstem do lektury, co zauważyć można choćby na przykładzie zachowanych fragmentów jego dziennika³⁰. Deklaracje postawione w programowym *Romansie z tekstem* były wygłoszone z pełną powagą: pisma Błońskiego wypełnia erotyczna metaforyka i namiętność względem przedmiotu opisu. Jednocześnie jest to namiętność oparta na zasadzie wzajemności, dialogu. Tym samym krytycznoliteracką metodę badacza określić można jako spotkanie czy – nawiązując do wypowiedzi Ważyka oraz Balcerzana – jako przygodę.

Przykład Błońskiego wydawać się może bardzo wyrazisty i w tym sensie odosobniony, ale przyglądając się na przykład quasi-publicystycznym, popularyzatorskim szkicom pomieszczonym w *Przed i po* Stanisława Barańczaka, na podstawie fragmentów, w których autor zdradza się ze swoimi (różnie nazywanymi) odczuciami i doświadczeniami dotyczącymi książek, pojedynczych wierszy lub nawet ich fragmentów, można ustalić, że jako krytyk nie lubił on patosu i nadmiernej ekspresji, że był wyczulony na wzbudzającą w nim nieufność dykcję klasycystyczną; za łatwe uważał sięganie do tradycji romantycznej; jako czytelnik czuł się nieswojo wobec poezji mówiącej z perspektywy ogółu do ogółu. Sądy uniwersalne, jednoznaczne, wygłaszane z ambony i paternalistyczne go odrzucały. Cenił z kolei naturalność fraz i realizm w poezji, pociągała go lapidarność konkrutu, wieloznaczność tropów, zawieszanie idei między skrajnymi postawami i tak dalej. Nade wszystko przyjemności dostarczały mu zaś teksty kultury stymulujące do ciekawości, otwartości, samodzielnego myślenia³¹. Pewnie dlatego właśnie Barańczak, odrzuciwszy do pewnego stopnia pojęcia kultury masowej czy popularnej, proponował zastąpienie ich określeniami ukazującymi innego rodzaju aksjologię, uzgadniającą się z powyższym wyliczeniem: kategorią „kultura ubezważalniana” i jej pozytywnie waloryzowanym przeciwieństwem³².

***

Nie bez powodu w niniejszym artykule, w kontekście książek i prac będących przykładami apologii przyjemnościowej lektury, niejednokrotnie używam określeń takich jak „manifest” czy „projekt”. Choć sądy krytycznoliterackie nigdy nie są wolne od subiektywizmu, to właśnie afekt interpretatora względem omawianego utworu – czy to pozytywny, czy też negatywny – ujęty w ramy wypowiedzi niemal zawsze, jak starałem się to ukazać na przykładach Błońskiego i (na prawie przykładu)

³⁰Zob. np. Jan Błoński, *Błoński przekorny. Dzienniki, wywiady*, wyb. i oprac. Marian Zaczyński (Kraków: Znak, 2011), 101–106. Więcej na ten temat zob. Krzysztof Biedrzycki, „Doczytywanie Błońskiego: krytyk intymny (O książkach Jana Błońskiego *Gospodarstwo krytyka. Pisma rozproszone i Błoński przekorny. Dzienniki. Wywiady* w wyborze i opracowaniu Mariana Zaczyńskiego”, *Wielogłos. Pismo Wydziału Polonistyki UJ 1* (2011): 165–166. W tym kontekście zaznaczyć należy, że krytyka nie interesowała szczególnie intencja autorska, choć chętnie dyskutował on i podawał w wątpliwość wyinterpretowane przez siebie sensy.

³¹Stanisław Barańczak, *Przed i po. Szkice o poezji krajowej przełomu lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych* (Londyn: Aneks, 1988). Zob. też Balcerzan, 132.

³²Zob. Stanisław Barańczak, *Odbiorca ubezważalniana. Teksty o kulturze masowej i popularnej*, oprac. Adam Poprawa (Wrocław: Wydawnictwo Ossolineum, 2017).

Barańczaka, odsłania jednostkowe upodobania estetyczne³³. Wyjątkiem od tej tezy, znamionnym i wartym osobnego omówienia³⁴, są teksty, które można by podejrzewać o swoistą mistyfikację, operujące aksjologią utowarowioną, na przykład opartą na centrycznym języku wyrastającym z potrzeb rynku, czyli potrzeb średnioklasowego, pretendującego do inteligencko-elitarystycznej pozycji odbiorcy kultury. Tego rodzaju „omówienia” znaleźć można często choćby w opiniach recenzyjnych wygłaszanych na łamach popularnych tygodników, w radiu, w telewizji oraz w innych mainstreamowych mediach, nierzadko także w co bardziej poczytnych czasopismach kulturalnych.

Krytyczki i krytycy literaccy prowadzą obecnie dyskusję o literaturze i jej zadaniach w warunkach, kiedy niechętnie patrzy się na gesty uniwersalizujące czy uwspólniające³⁵. Być może dlatego właśnie zamiast konstruować projekty krytycznoliterackie, niejednokrotnie uciekają w do-
rażny subiektywizm. Być może wcale nie od rzeczy byłoby, gdyby wszyscy bezwstydnie pokazali, jak „flirtują” z dziełem literackim, dlaczego to robią i co – ich zdaniem – z tego wynika. Być może wreszcie nie bezcelowe byłoby, wbrew zasadzie, że o gustach się nie dyskutuje, posprzeczać się o tak powstałe manifesty. Śledzenie doświadczeniowych przebiegów w tekstach krytycznych pozwala na zmapowanie przekonań interpretatorów względem roli literatury oraz jej miejsca w rzeczywistości społecznej, umożliwia też dostrzeżenie mniej lub bardziej celowej czy świadomej bezprojektowości i przygodności poszczególnych gestów oraz głosów krytycznych.

³³Co ciekawe, podobnych projektowych założeń – chyba że *sensu stricto* teoretycznoliterackich – trudno szukać w pracach typowych dla zwrotu afektywnego w Polsce.

³⁴Na polskim gruncie świetnym przyczynkiem do takiego studium mogłoby być np. cytowane już przeze mnie wcześniej wystąpienie Łukasza Żurka (zob.: Żurek; Brown).

³⁵Zob. np. Dawid Kujawa, „Czułość i nieczułość w jednym stały domu. Odpowiedź Pawłowi Kaczmarskiemu”, *Mały Format* 1–3 (2021), <http://malyformat.com/2021/04/kujawa-kaczmarski-polemika/>.

Bibliografia

- Balcerzan, Edward. *Przygody człowieka książkowego (ogólne i szczególne)*. Warszawa: Wydawnictwo PEN, 1990.
- Barańczak, Stanisław. *Odbiorca ubezwłasnowolniony. Teksty o kulturze masowej i popularnej*. Oprac. Adam Poprawa. Wrocław: Wydawnictwo Ossolineum, 2017.
- – –. *Przed i po. Szkice o poezji krajowej przełomu lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych*. Londyn: Aneks, 1988.
- Barthes, Roland. „Od dzieła do tekstu”. *Teksty Drugie. Teoria literatury, krytyka, interpretacja* 6 (1998): 187–195.
- – –. *Przyjemność tekstu*. Tłum. Ariadna Lewańska. Warszawa: KR, 1997.
- – –. *Sade, Fourier, Loyola*. Tłum. Renata Lis. Warszawa: KR, 1996.
- Bereza, Henryk. *Wypiski ostatnie. 2004–2012*, t. 1–2. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 2020.
- Biedrzycki, Krzysztof. „Doczytywanie Błońskiego: krytyk intymny (O książkach Jana Błońskiego *Gospodarstwo krytyka. Pisma rozproszone i Błoński przekorny. Dzienniki. Wywiady* w wyborze i opracowaniu Mariana Zaczyńskiego)”. *Wielogłos. Pismo Wydziału Polonistyki UJ* 1 (2011): 163–171.
- Błoński, Jan. *Błoński przekorny. Dzienniki, wywiady*. Wybór i oprac. Marian Zaczyński. Kraków: Znak, 2011.
- – –. *Romans z tekstem*. Kraków: Znak, 1981.
- – –. „Romans z tekstem”. *Teksty. Teoria literatury, krytyka, interpretacja* 3 (1974): 1–8.
- Brown, Nicholas. *Autonomy. The Social Ontology*

- of Art Under Capitalism*. Durham: Duke University Press, 2019.
- Dziadek, Adam. *Projekt krytyki somatycznej*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Badań Literackich, 2014.
- – –. *Rytm i podmiot w liryce Jarosława Iwaszkiewicza i Aleksandra Wata*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 1999.
- Eliot, T.S. „Tradycja i talent indywidualny”. Tłum. Helena Pręczkowska. W: *Szkice literackie*, red., wybór, przedmowa i przypisy Witold Chwalewik, tłum. Helena Pręczkowska, Maciej Żurowski, Witold Chwalewik. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 1963.
- Evans, Dylan. *An Introductory Dictionary of Lacanian Psychoanalysis*. London: Routledge, 1996.
- Grupiński, Rafał, Izolda Kiec. *Niebawem spadnie błoto czyli Kilka uwag o literaturze nieprzyjemnej*. Poznań: Obserwator, 1997.
- Klejnocki, Jarosław, Jerzy Sosnowski. *Chwilowe zawieszenie broni. O twórczości tzw. pokolenia „brulionu” (1986–1996)*. Warszawa: Sic!, 1996.
- Koronkiewicz, Marta. *I jest moc odległego życia w tej elegii. Uwagi o wierszach Andrzeja Sosnowskiego*. Wrocław: Fundacja na Rzecz Kultury i Edukacji im. Tymoteusza Karpowicza, 2019.
- Kujawa, Dawid. „Czułość i nieczułość w jednym stały domu. Odpowiedź Pawłowi Kaczmarowskiemu”, *Mały Format* 1–3 (2021). <http://malyformat.com/2021/04/kujawa-kaczmarowski-polemika/>.
- Lacan, Jacques. *The Seminar. Book vii. The Ethics of Psychoanalysis, 1959–60*. Tłum. i objaśnienia Dennis Porter. London: Routledge, 1992.
- Macey, David. *Lacan in Contexts*. London: Routledge, 1998.
- Markowski, Michał Paweł. „Pochwała subiektywizmu”. *Europa* 84 (2005).
- Poręba, Karol. „Podsumowanie. Wstęp do Karpowicza”. *Czasopismo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich* t. 32 (2021).
- Sontag, Susan. „Przeciw interpretacji”. Tłum. Dariusz Żukowski. W: *Przeciw interpretacji i inne eseje*, tłum. Małgorzata Pasicka, Anna Skucińska, Dariusz Żukowski. Kraków: Karakter, 2018.
- Tokarczuk, Olga. *Czuły narrator*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2020.
- Ważyk, Adam. *Eseje literackie*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 1982.
- Żurek, Łukasz. „Autonomia znaczenia, nie afektu. Nicholas Brown o dziele sztuki, formie towarowej oraz interpretacji”. Referat wygłoszony na sympozjum online „Retoryczność afektów V. Afekt w dyskursie teoretycznoliterackim” 30.11.2020.

SŁOWA KLUCZOWE:

JAN BŁOŃSKI

metakrytyka

krytyka literacka

ABSTRAKT:

Artykuł poświęcony jest funkcjonowaniu kategorii przyjemności lekturowej oraz jej wariantów w rodzimym dyskursie krytycznoliterackim. Autor przypomina w zarysie koncepcje lektury afektywnej w myśli Rolanda Barthes'a, opierając się przede wszystkim na głośnych esejach *Od dzieła do tekstu* oraz *Przyjemność tekstu*; rekonstruuje także przekonania wyrażone przez Jana Błońskiego w programowym eseju *Romans z tekstem*. Stawia tezę, że ujęcia te od lat 60. XX wieku zdążyły stać się domyślnymi punktami odniesienia w postrzeganiu kategorii przyjemności w polskiej krytyce literackiej, mimo że często pojmowane są w sposób intuicyjny.

Roland Barthes

PRZYJEMNOŚĆ LEKTUROWA

NOTA O AUTORZE:

Karol Poręba (1994) – literaturoznawca, krytyk literacki, redaktor. Doktorant na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu Wrocławskiego. Autor szkiców i artykułów poświęconych poezji XX-wiecznej i najnowszej oraz z zakresu socjologii literatury. Redaktor prowadzący w Wydawnictwie Ossolineum.